

УДК 343.953

КУЛИКОВИЧ А.Ю.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

У статті розглядаються психологічні ознаки особи злочинця як елемента його кримінологічної характеристики. Констатовано, що на основну структуру особистості за ієрархічним принципом «накладаються» два більш загальні утворення – здібності й характер. Проаналізовано особливості правової свідомості злочинців. Визначено риси характеру особи злочинця, які беруться до уваги кримінальним законодавством.

Ключові слова: особа злочинця, психологічні ознаки, свідомість, особистість, кримінальне законодавство.

В статье рассматриваются психологические признаки личности преступника как элемента его криминалогической характеристики. Констатируется, что на основную структуру личности по иерархическому принципу «накладываются» два более общих образования – способности и характер. Проанализированы особенности правового сознания преступников. Определены черты характера личности преступника, которые принимаются во внимание уголовным законодательством.

Ключевые слова: личность преступника, психологические признаки, сознание, личность, уголовное законодательство.

The article deals with the psychological features of the person of the offender as an element of his criminological characteristics. It is stated that on the basic structure of the person by hierarchical principle “superimposed” two more general education – abilities and character. The peculiarities of the legal consciousness of criminals are analyzed. The features of the person of the offender, which are taken into account by the criminal law, are determined.

Key words: person of the offender, psychological signs, consciousness, personality, criminal law.

Вступ. Особистість становить сукупність внутрішньої (свідомість) і зовнішньої (діяльність) сторін. Подібний підхід до визначення сутності особистості сформувався в науці давно. Кримінологічне вчення про особу злочинця виходить з положення філософської концепції людини. У філософському розумінні особа – це людський індивід в аспекті його соціальних якостей, які формуються у процесі історично конкретних видів діяльності і суспільних відносин. Особа – це динамічна, відносно стійка цілісна система інтелектуальних, соціально-культурних та морально-вольових якостей людини, які виражаються в індивідуальних особливостях її свідомості і діяльності.

У механізмі формування особистості людини свідомість виступає як її суб'єктивна основа. Саме свідомість дає змогу спроектувати процес соціалізації людини, який на цьому рівні виступає як її внутрішній світ. І хоча про своє буття внутрішній світ людини може заявити тільки за допомогою соціальної діяльності, потрібно пам'ятати про відносну його самостійність, тому що він сам формує особистісні норми, котрі визначають «психологічну» поведінку людини, вплив якої на об'єктивну поведінку так само дуже істотний [1, с. 238].

Таким чином, особистість людини є системою соціально-психологічних властивостей і якостей, в яких відображені зв'язки, взаємодія людини із соціальним середовищем за допомогою практичної діяльності. Викладені теоретичні положення про людську особистість є вихідними для дослідження особистості злочинця і вирішення пов'язаних з цим поняттям проблем [2].

Злочинці, вступаючи в конфлікт із законом, допускають правове свавілля, ставлять себе вище за вимоги норм права, не до кінця усвідомлюють, що їх виконання є необхідним обов'яз-

ком. Криминологічні дослідження щоразу підтверджують істотну специфіку правової свідомості злочинців. Особи, котрі скоюють злочини, виявляють (приховану чи явну) неповагу до закону, впевнені, що закон можна обійти, порушити в конкретній ситуації на користь особистим або кланово-груповим інтересам. Вони сподіваються (іноді небезпідставно) на власну кримінально-правову безкарність.

Життя людей у суспільстві регламентується не тільки правовими, а й моральними нормами. Здорові, міцні моральні переконання людей утримують їх від негідних вчинків, слугують стримувальним фактором на шляху можливого скоєння злочинів. Проте це не стосується злочинців, їхня моральна свідомість значно спотворена, її дефекти мають глибокий характер, переростають у негативні звички та переконання.

Для багатьох зі злочинців характерним є роздвоєння особистості: вони говорять одне, а насправді ведуть аморальний спосіб життя. У системі їхніх ціннісних орієнтацій на першому місці стоять егоїстичні й корисливі спрямування, вигода, кар'єризм, власний добробут, самолюбство та свавілля.

Отже, злочинці відрізняються негативним або байдужим ставленням до виконання своїх громадянських обов'язків і дотримання правових норм, вибором незаконних засобів задоволення особистих потреб, егоїзмом, ігноруванням суспільних інтересів тощо.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз доктринальних джерел щодо психологічних особливостей особи злочинця та визначення специфіки правової свідомості злочинців.

Результати дослідження. Людина, яка скоїла злочин, є об'єктом активного вивчення юриспруденції та психології. Обидві науки спираються на спільне вихідне розуміння людини як особи, котра поєднує в собі біологічне, природне та соціальне.

У контексті розгляду злочину юриспруденція вирізняє в особі два пріоритетні аспекти, які виступають предметом вивчення відповідно кримінального права і криминології. У першому випадку – це особа, яка підлягає кримінальній відповідальності, у другому – особа злочинця.

Особа злочинця у криминологічному вимірі є сукупністю соціально значимих властивостей, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні кримінального закону, в поєднанні з неособистими умовами та обставинами, що впливають на злочинну поведінку.

Характеризуючи особу злочинця, криминологи традиційно класифікують чотири групи ознак:

- 1) соціально-демографічні;
- 2) кримінально-правові;
- 3) статусно-рольові;
- 4) морально-психологічні.

Статусно-рольові характеристики репрезентують реальне місце та суб'єктивні переваги особи у психологічно структурованому середовищі, її ставлення до різних ролей та індивідуальний стиль виконання ролей. Фактично йдеться про соціально-психологічну характеристику особистості, яка скоїла злочин.

Морально-психологічні ознаки представлені переконаннями, установками, ціннісними орієнтаціями особи, особливостями її інтелектуальної, емоційної, вольової сфер.

Для юридичної психології, зокрема кримінальної, суб'єкт злочину – це завжди особистість. Відомий криминолог А.Ф. Зелінський образно зазначає, що «особистість злочинця – альфа та омега кримінальної психології, її наріжний камінь» [3, с. 127].

Особистість – це певний рівень соціального, психічного розвитку людини, який забезпечує її становище у суспільстві та стосунки з іншими людьми. Це обов'язково індивідуальність, себто наявна своєрідність поєднання між собою окремих психологічних якостей та їх прояву у поведінці та діяльності [4, с. 243].

Загальними, нормативними ознаками особистості є такі: свідомість, активність, рольова поведінка, система стосунків і наявність певної психологічної структури. Отже, особистість – активний суб'єкт свідомості, який має індивідуально-типову структуру якостей, виконує соціальні ролі на основі вибіркового ставлення до них і навколишньої дійсності в цілому.

Численні психологічні дослідження свідчать, що свідомість та її стрижень – самосвідомість у віці 14–16 років досягають рівня, достатнього для ефективного контролю та управління власною активністю.

Активність – це загальний спосіб взаємозв'язку людини із навколишнім світом, який забезпечує функціонування людини як живої істоти та носія психіки.

Витоки активності лежать у зовнішньому середовищі та в самій людині. У першому випадку активність має вигляд реакцій і здійснюється за схемою: зовнішній стимул – відповідна

реакція. У другому випадку активність має вигляд поведінки й діяльності та здійснюється за схемою: внутрішнє спонукання – вчинок або дія.

Визначальною характеристикою активності людини як особистості є її усвідомлюваний характер і наявність заздалегідь передбачуваної мети.

У цілому активність зумовлюється мотиваційною сферою особистості та реалізується через таку підструктуру особистості, як спрямованість. До спрямованості також входять інтереси особистості.

Рольова поведінка полягає у виконанні особистістю сукупності вимог і очікувань, які покладаються на неї суспільством у зв'язку із певними функціями. Ці функції охоплюють головні сфери способу життя особистості: професійну, громадсько-політичну, сімейно-побутову та ін. Вони характеризують особистість як члена різноманітних соціальних груп, до яких вона входить за власним бажанням або вимушено.

Варто зазначити, що чинне кримінальне законодавство передбачає відповідальність за «довільну» рольову поведінку особистості у двох випадках. По-перше, за неналежне виконання певних ролей – професійних (лікар, підприємець, капітан судна тощо), управлінських (начальник, підлеглий), сімейно-родинних (мати, батько). По-друге, за ухилення від виконання як ролі в цілому, так і окремих її вимог (військовослужбовець, опікун тощо).

Третім, самостійним, варіантом є відповідальність за виконання особистістю специфічної групи ролей. Ці ролі можна назвати кримінальними, оскільки вони характеризують співучасть особистості у груповому злочині (виконавець, організатор, підбурювач, посібник) чи саму злочинну діяльність, притаманну ролі (проституція, звідництво, сутенерство тощо).

Система ставлень як загальна обов'язкова ознака особистості являє собою сукупність притаманних тільки певній людині ставлень. Ставлення – це вибіркова, суб'єктивно-оцінна позиція особистості до чогось або когось, зокрема до себе. Важливими характеристиками ставлення є його спрямованість (позитивна, негативна, байдужа), стійкість (постійність прояву в часі та різних ситуаціях), емоційне забарвлення й усвідомлюваність.

У кримінальному плані особливе значення мають ставлення особистості до соціальних ролей та міжособистісні взаємини або взаємостосунки. Останні – це ставлення особистостей одна до одної.

Чинне кримінальне законодавство бере до уваги низку ставлень особистості як суб'єкта злочину. Це – недбалість і несумлінність, ставлення до скоєного злочину (визнання вини, каяття, активне сприяння розкриттю злочину), ставлення до об'єкта злочину (жорстокість і особлива жорстокість до потерпілого, явна неповага до суспільства і т. д.).

Психологічна структура особистості полягає у наявності певної сукупності взаємопов'язаних і взаємопідпорядкованих якостей. Виникаючи та формуючись у процесі життєдіяльності людини, ці якості утворюють своєрідну внутрішню призму, яка опосередковує зовнішні впливи на людину.

Основну структуру особистості утворюють чотири однорядні підструктури: біопсихічні якості, психічні процеси та стани, досвід, спрямованість. До біопсихічної підструктури, яка в цілому зумовлена природно, біологічно, входять: темперамент, статеві, вікові, патологічно і фармакологічно зумовлені якості.

З названої підструктури чинне кримінальне законодавство враховує: фармакологічні якості та стани особистості (алкогольне сп'яніння і стан, викликаний вживанням одурманюючих засобів), спадково-генетичні та набуті протягом життя патології (недоумство, хронічне психічне захворювання, розлад психічної діяльності). Крім цього, у більш загальному вигляді враховуються статево-вікові особливості, пов'язані зі статевими зносинами й осудністю.

До підструктури психічних процесів і станів, яка зумовлена переважно соціальними факторами, входять: відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, емоції та почуття, воля.

Із зазначеної підструктури особистості кримінальне законодавство бере до уваги: волю як визначальний чинник управління поведінкою (визнання осудності та обмеженої осудності, скоєння дій під впливом примусу), стан сильного душевного хвилювання (обставини, що пом'якшують покарання) та загальний психічний стан на час скоєння злочину.

До підструктури досвіду особистості, яка майже повністю соціально зумовлена, входять: звички, уміння та навички, знання. Чинним кримінальним законодавством названі якості в узагальненому вигляді враховуються у встановленні готування до злочину, ризику під час скоєння злочину, виконанні військових і професійних обов'язків (експлуатація транспорту тощо), злочинів, скоєних організованою групою чи злочинною організацією.

До підструктури спрямованості особистості, в якій природного, біологічного майже немає, входять: бажання, схильності, інтереси, ідеали, переконання, світогляд. Чинне кримінальне законодавство враховує вказану підструктуру у вигляді мотиву та мотивації злочину.

На основну структуру особистості за ієрархічним принципом «накладаються» два більш загальні утворення – здібності й характер. В аналізі особистості як суб'єкта злочину велике значення має характер, який інтегрує в собі окремі якості основної структури особистості, утворює, образно кажучи, її каркас. Цей каркас має вигляд відносно стійких, загальних рис, які не випадково, а закономірно проявляються у поведінці та діяльності.

Найбільш тісно характер пов'язаний із темпераментом (риса збудливості, рухливості, енергійності), волею (риса мужності, рішучості, принциповості), емоціями та почуттями (риса запальності, життєрадісності, образливості), інтелектом (риса розсудливості, акуратності, зосередженості).

Як зазначає С.Д. Максименко, формуючись і вдосконалюючись протягом усього життя, характер поступово, але дедалі суттєвіше визначає типові вчинки і дії особистості у типових життєвих ситуаціях [5, с. 164]. У характері традиційно вирізняються такі ознаки, як повнота, цілісність, індивідуальність, стабільність та інтенсивність прояву.

До негативних рис характеру відносять агресивність, авантюризм, брехливість, бентежність, боягузтво, властолюбство, ворожість, жадібність, жорстокість, заздрість, зухвалість, збудливість, конфліктність, комформність, мстивість, пихатість, цинізм, чванливість тощо.

Із наведеного переліку чинне кримінальне законодавство бере до уваги, зокрема, жорстокість, легкодухність чи боягузтво, недбалість, зухвалість, цинізм.

Висновки. Особа злочинця у криминологічному вимірі являє собою сукупність соціально значимих властивостей, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні кримінального закону, в поєднанні з неособистими умовами та обставинами, що впливають на злочинну поведінку. Психологічна структура особистості полягає у наявності певної сукупності взаємопов'язаних і взаємопідпорядкованих якостей. Виникаючи та формуючись у процесі життєдіяльності людини, ці якості утворюють своєрідну внутрішню призму, яка опосередковує зовнішні впливи на людину.

На основну структуру особистості за ієрархічним принципом «накладаються» два більш загальні утворення – здібності й характер. В аналізі особистості як суб'єкта злочину вагоме значення має характер, який інтегрує в собі окремі якості основної структури особистості, утворює, образно кажучи, її каркас. Цей каркас має вигляд відносно стійких, загальних рис, які не випадково, а закономірно проявляються у поведінці та діяльності.

Список використаних джерел:

1. Философский словарь. / Под ред. И.Т. Фролова. Москва, 1987. 238 с.
2. Пономаренко Ю.Г. Особистість злочинця у сфері наркообігу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2003_24_11.
3. Зелінський А.Ф. Кримінальна психологія. Київ. 1999. 319 с.
4. Професійна психологія в органах внутрішніх справ : курс лекцій. Київ. 1995. 398 с.
5. Загальна психологія : підручник. / За ред. С.Д. Максименка. Київ. 2000. 485 с.